

Н. Л. Бондаренко-Зелінська*

ЕМАНСИПАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Економічні реформами, що відбувалися в останні десятиріччя, змінили економіку не тільки окремих країн, але й Європи в цілому. Платність позашкільної освіти, недоступність для багатьох безкоштовної медицини та вищої освіти сприяло ранньому соціальному зростанню підлітків, які прагнуть власною працею придбати економічну свободу, чому сприяє отримання повної цивільної дієздатності. Саме тому в багатьох розвинених західних країнах підлітки певного віку можуть бути оголошені повністю дієздатними до досягнення повноліття шляхом так званої емансипації¹.

Суть цього інституту полягає у тому, щоб зробити неповнолітніх незалежними від їх законних представників у разі зайняття підприємницькою діяльністю, укладенні значних угод або під час розпорядження своїми грошовими доходами іншим чином². У разі емансипації неповнолітній переходить з категорії громадян, що володіють частковою цивільною дієздатністю, в категорію суб'єктів повністю дієздатних, і тому в цивільно-правових відносинах він прирівнюється до повнолітніх громадян, зберігаючи при цьому свій фактичний соціальний статус³.

Інститут емансипації став новим явищем для цивільного законодавства України. Його необхідність була продиктована не тільки суто економічними факторами, а й загальною спрямованістю нашої держави на дотримання європейських стандартів в галузі регулювання та захисту прав людини, в т. ч. неповнолітньої особи. З огляду на це законодавець спочатку в ЦК, а пізніше ЦПК та інших нормативно-правових актах закріпив підстави та порядок емансипації неповнолітніх осіб.

Так, за загальним правилом неповнолітня особа може бути визнана повністю дієздатною за рішенням органів опіки та піклування. Підставою для прийняття відповідного рішення є згода її законних представників (обох батьків, усиновлювачів або піклувальника). За відсутності такої згоди, або у разі відмови органів опіки та піклування питання про емансипацію неповнолітнього вирішується в судовому порядку.

Не можна сказати, що в юридичній доктрині не приділялася увага питанням участі неповнолітніх у цивільних правовідносинах та цивільному процесі: в різний час окремі аспекти цього питання розглядали в своїх дослідженнях Е. П. Андреев, С. Н. Белова, В. В. Блажеєв, С. В. Букшина, В. В. Бутнев, В. А. Ватрас, Я. Р. Веберс, В. П. Грибанов, А. Домбругова, Н. М. Єршова, Н. П. Журавлев, І. А. Зенін, В. Копін, Л. А. Кондратьєва, Л. Г. Кузнецова, В. Г. Нестолий, А. М. Нечаєва, А. Г. Потюков, Т. В. Романцова, З. В. Ромовська, С. Я. Фурса, Е. А. Чєфранова, Ж. Л. Чорна, Я. М. Шевченко та інші науковці. Окремі аспекти емансипації досліджувалися серед вітчизняних науковців й після прийняття чинного ЦПК, проте в цілому інститут емансипації залишається досі майже не дослідженим в Україні, особливо це стосується судового порядку надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності.

Саме актуальність цієї проблематики та відсутність на сьогоднішній день достатньо розробленої науково-теоретичної бази є гострою необхідністю у розробці ефективного механізму отримання у судовому порядку надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

На перший погляд справи про емансипацію важко віднести до безспірних, адже тут має місце конфлікт між неповнолітнім та його законними представниками або органом опіки та піклування щодо можливості його розпоряджатися своїми майновими правами в повному обсязі тощо. Водночас за правилами ст. ст. 242-245 глави III розділу IV ЦПК справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності за відсутності згоди

© Бондаренко-Зелінська Н. Л., 2008

* доцент кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

¹ Напр., у Франції неповнолітня особа, вже в 15 років може отримати повну дієздатність.

² Равв Д. Пределы прав несовершеннолетних эмансипированных граждан // Российская юстиция. — 2001. — № 8.

³ Букшина С. В. Эмансипация несовершеннолетних граждан за законодательством Российской Федерации: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Томск, 2003. — С. 13.

його законних представників (батьків, усиновителів чи піклувальників) або дозволу органів опіки та піклування мають розглядатись в порядку окремого провадження. Виникає питання про підстави такої градації.

Вбачається, що правовий конфлікт, який лежить в основі справ про емансипацію, не можна кваліфікувати як спір про право в значенні ст. 235 ЦПК. Адже у справах про емансипацію права неповнолітнього не оспорується, оскільки він їх просто ще не має й отримає не раніше, ніж суд визнає його повністю дієздатним. Відсутність згоди батьків не є порушенням або оспорованням суб'єктивного права неповнолітнього. Вони просто не визнають факту, що заявник є достатньо зрілим, для того щоб розуміти значення своїх дій та нести за них відповідальність у повному обсязі. Тобто у справах про емансипацію об'єктом судового захисту виступає інтерес заявника, що полягає у встановленні юридичного факту (факту, що обсяг дієздатності неповнолітнього в даному конкретному випадку може прирівнюватись до обсягу дієздатності повнолітньої особи) та створенні умов для виникнення у неповнолітнього цивільних прав та їх здійснення (зокрема визнання особи повністю дієздатною).

Саме тому розгляд судами справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності в порядку окремого провадження не суперечить загальним засадам цивільного судочинства та не тягне наслідків, передбачених ч. 6 ст. 235 ЦПК.

Водночас викликає зауваження віднесення законом до юрисдикції судів випадків, коли неповнолітній не може отримати згоду законних представників на надання йому повної цивільної дієздатності (ст. 242 ЦПК). Разом з тим перепоною на шляху емансипації неповнолітнього може стати відсутність дозволу опіки і піклування у разі наявності згоди законних представників.

Вбачається, що у випадку відмови органу опіки та піклування у видачі дозволу на емансипацію немає потреби окремо оскаржувати дії органу опіки та піклування. Звісно, якщо орган опіки та піклування безпідставно відмовляє у видачі дозволу на надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності, підстави для оскарження таких дій є, але розгляд подібної скарги в порядку адміністративного судочинства лише призведе до збільшення строків для вирішення питання про емансипацію. Тоді як безпосереднє звернення до суду і вирішення питання про емансипацію судом або ще раз підтвердить правильність висновків органу опіки та піклування або, якщо відмова безпідставна, усуне порушення прав неповнолітнього шляхом надання йому повної цивільної дієздатності. Тому вбачається, що відмова видати дозвіл органом опіки та піклування не породжує спору про право, а виступає додатковою підставою для звернення неповнолітнього до суду в порядку окремого провадження.

Оскільки ж відповідно до чинного законодавства в порядку окремого провадження розглядаються лише справи, визначені законом, на нашу думку, доцільно в ст. 242 ЦПК вказати: підставою для звернення неповнолітнього до суду, у випадку, якщо згода батьків є, — відсутність дозволу органу опіки та піклування на емансипацію.

Наразі звертає на себе увагу й неузгодженість Цивільного та Цивільного процесуального кодексів у частині регулювання правового статусу заявника у справах про емансипацію. Так, відповідно до ст. 242 ЦПК заява про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності може бути подана лише у випадках, передбачених Цивільним кодексом України, особою, яка досягла 16 років. Натомість згідно ст. 35 ЦКУ повна цивільна дієздатність може бути надана особі із 14-річного віку (якщо вона записана матір'ю чи батьком дитини) й, відповідно до ст. 29 ЦПК, неповнолітній віком від 14 до 18 років може подавати заяву до суду.

Також потребує законодавчого вирішення питання про можливість представництва інтересів неповнолітньої особи в справах про надання останній повної цивільної дієздатності. За загальним правилом заяву про визнання громадянина повністю дієздатним може бути подано лише самим неповнолітнім. Адже його представником, як правило не може виступати законний представник, найчастіше, як правильно вказує Ю. В. Білоусов, останній бере участь у справі як заінтересована особа⁴. Тому було б доцільним передбачити на законодавчому рівні можливість ініціювання справи про емансипацію неповнолітнього органами опіки і опікування чи прокурором (наприклад, якщо неповнолітній є батьком

⁴ Цивільний процес: Навчальний посібник / За ред. Ю. В. Білоусова. — К.: Прецедент, 2006. — С. 204.

або матір'ю дитини, але у зв'язку з проблемами із здоров'ям не може самостійно захистити свої інтереси в суді).

З огляду на це, вбачається доцільним виключити із змісту ст. 242 ЦПК вказівку на 16-річний вік особи заявника та передбачити, що заява про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності у випадках, встановлених законом, подається до суду такою особою⁵, органами опіки та піклування або прокурором.

Також слід відмітити, що, вирішуючи питання про надання конкретній неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, суд повинен враховувати не стільки її вік, скільки її психічну зрілість, від рівня якої залежить можливість неповнолітньої особи не тільки розуміти значення власних дій та керувати ними, але й нести відповідальність за свої вчинки. І хоча чинний кодекс про це нічого не говорить, напрошується висновок про те, що у цій категорії справ є необхідною участь спеціаліста-психолога, який би давав висновок про ступінь психологічного розвитку неповнолітнього.

У контексті досліджуваного питання так само потребує уточнення питання про межі та оформлення згоди або незгоди батьків (інших законних представників) на емансипацію.

За загальним правилом, для надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності орган опіки та піклування повинен переконатися в наявності згоди обох батьків (інших законних представників) неповнолітнього. За відсутності такої згоди особи відмовляють у емансипації, що є підставою для звернення до суду.

Але в житті не все так просто. Непоодинокими є випадки, коли один з батьків, позбавлений батьківських прав або втратив дієздатність, ухиляється без поважних причин від виховання дитини, або його місце перебування не відоме. На нашу думку, в таких випадках згода таких осіб не обов'язкова.

Щодо форми виразу згоди або незгоди законних представників на емансипацію, то більшість науковців та практикуючих юристів сходяться в думці, що вона фіксується, безперечно, у письмовій формі⁶. Звісно, не можна не погодитись і з думкою тих науковців, які вказують, що таку згоду може бути висловлено й іншим чином (звуко-, відеозапис тощо)⁷, але письмова форма залишається найбільш розповсюдженою.

Проблеми породжує та обставина, що законодавчо не визначено, які документи неповнолітній повинен подати до органу опіки та піклування разом із заявою про емансипацію або до суду. На практиці ж органи опіки та піклування вимагають, щоб неповнолітній, який бажає стати повністю дієздатним, подавав до органу за місцем проживання поряд з заявою неповнолітнього, копією свідоцтва про народження, копією трудового договору (контракту) з неповнолітнім або іншого документального підтвердження його трудової діяльності ще один документ — згоду законних представників⁸ окремим документом. А іноді вимагають, щоб такий документ був нотаріально посвідчений.

Проте письмова форма не означає, що обов'язково згоду оформлять окремим документом, а тим більше нотаріально засвідчувати (особливо враховуючи, що фінансові можливості неповнолітніх не такі значні). На нашу думку, достатньо простого підпису батьків у заяві неповнолітнього. Разом з тим, допоки законодавчо відповідне правило не закріплене, органи опіки та піклування можуть не дати свого дозволу на емансипацію неповнолітнього, якщо згоду його законних представників буде оформлено лише відповідною відміткою в заяві неповнолітнього.

Крім того, якщо законні представники відмовляються надати неповнолітньому згоду на емансипацію, з таким же успіхом вони можуть відмовитись письмово викласти свою незгоду, щоб перешкодити йому. З цього приводу вірною вбачається точка зору тих науковців, які вказують, що оскільки законні представники беруть участь у справі як заінтересовані

⁵ Без вказівки на шістнадцятирічний вік.

⁶ Бухшина С. В. Емансипация несовершеннолетних граждан за законодательством Российской Федерации: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Томск, 2003. — 27 с.; Копин В. Индивидуальный предприниматель — несовершеннолетний? // Бюллетень нормативно-правовой информации. — 2001. — № 41 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.iparegistr.com/bnpi/41/st06.php>; Нестолый В. Г. Предпринимательство несовершеннолетних (правовые аспекты) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://lawinstitut.ru/ru/science/vestnik/19994/nestoly.html>.

⁷ Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С. Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. — Т. 1. — С. 626-627.

⁸ Перечень административных процедур, осуществляемых сектором по охране детства по заявлениям граждан [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://oktiabrskiy.gomel-region.by/modules/document/_file/000150_per_popech.doc.

особи, суд повинен цим особам направити копію заяви, а вони своєю чергою — заперечення проти встановлюваного у суді факту, тобто таке заперечення й буде розцінюватися як незгода батьків щодо надання повної цивільної дієздатності неповнолітній дитині⁹.

Таким чином, до заяви до суду про надання повної цивільної дієздатності неповнолітній повинен додати докази наявності незгоди батьків на емансипацію, або негативне рішення органу опіки та піклування, коли така згода є.

Водночас лише подання такої заяви саме по собі не тягне порушення цивільної справи в суді. Заява про визнання неповнолітнього повністю дієздатним повинна бути викладена у письмовій формі й мати поряд з вказаними вище ще всі реквізити, передбачені ст. ст. 119, 243 ЦПК, щоб суд прийняв її до свого провадження.

Слід звернути увагу, що ст. 243 ЦПК передбачає, що у заяві про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності повинно бути викладено дані лише про дві підстави емансипації: про те, що неповнолітня особа працює за трудовим договором або є матір'ю чи батьком дитини відповідно до актового запису цивільного стану. Це положення не узгоджується з ч. 3 ст. 35 ЦК, яка встановлює, що повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Щодо того, що може виступати доказом бажання займатися підприємницькою діяльністю, то оскільки видів такої діяльності безліч і сам по собі намір не має матеріального виразу, вбачається, що в заяві про надання повної цивільної дієздатності повинно бути вказано, яким видом підприємництва планує займатись неповнолітній та яким чином він це планує робити. Тому вбачається доцільним доповнити ст. 243 ЦПК частиною другою наступного змісту:

“2. У заяві про надання повної цивільної дієздатності неповнолітньої особи, яка бажає займатися підприємницькою діяльністю повинно бути викладено відомості про те, яким видом підприємництва планує займатись неповнолітній та які він має для цього можливості”.

Ще одним з проблемних питань, що потребує законодавчої конкретизації, є строки проведення підготовки до судового розгляду справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, які наразі чинним процесуальним законодавством не визначено.

На нашу думку, справи про емансипацію слід віднести до термінових. Адже, якщо неповнолітня особа вже є батьком або матір'ю дитини або вже працює за трудовим договором і не може дійти згоди щодо своїх майнових прав з піклувальником двохмісячний розгляд справи буде по суті сприяти тривалому обмеженню її прав. Втім, враховуючи важливість питання про можливість надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності, яке потребує ретельної перевірки, його також не бажано вирішувати поспіхом. З огляду на це вбачається, що більш оптимальним для цієї категорії справ став би місячний строк розгляду, а найбільш оптимальним для підготовки цієї категорії справ 14-денний строк, який би входив до загального строку судового розгляду. Враховуючи безспірний характер справ окремого провадження, вбачається, що цього строку цілком достатньо для проведення ретельної підготовки справи до розгляду.

Також слід підкреслити, що залежно від підстав звернення суд повинен перевірити наявність обставин, які перешкоджають емансипації. Чинне законодавство їх не закріплює, але, на нашу думку, якщо, наприклад, із заявою про надання повної цивільної дієздатності звертається неповнолітня особа, яка записана матір'ю або батьком дитини, суд повинен перевірити, чи не позбавлено таку особу батьківських прав. Коли неповнолітній заявляє про намір займатися підприємницькою діяльністю, підставою для відмови в емансипації може слугувати необхідність для здійснення такої діяльності спеціальних навиків або освіти, яких останній не має (наприклад, медичні послуги).

У ході підготовки суддя також повинен перевірити чи подано докази на обґрунтування заяви, зокрема, якими доказами підтверджуються підстави емансипації.

Так, доказом батьківства може слугувати свідоцтво про народження дитини. Разом з тим, на нашу думку, що самого по собі факту батьківства недостатньо для емансипації, оскільки потрібно, щоб на момент звернення до суду заявник виконував свої батьківські

⁹ Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / За заг. ред. С. Я. Фурси. — К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006. — Т. 1. — С. 626-627.

обов'язки, тільки тоді він має право претендувати на наділення повною цивільною дієздатністю. На підтвердження факту працевлаштування неповнолітній може надати й не тільки трудовий договір чи копію наказу про працевлаштування, а й виписку з трудової книжки. Доказами наміру займатися підприємницькою діяльністю, на нашу думку, можуть бути відомості щодо виду підприємницької діяльності, мотивів, з яких обрано той чи інший вид підприємницької діяльності, та що вже зроблено на шляху до початку власного бізнесу тощо.

Також доцільним вбачається й передбачити в ЦПК можливість для суду викликати заявника для дачі пояснень щодо відомостей, зазначених в заяві. Це не тільки прискорило б провадження, але й дозволило б судді вже на цій стадії сформулювати уявлення про неповнолітнього і, в разі необхідності, витребувати додаткові докази по справі, якщо, наприклад, у суду виникнуть сумніви в соціальній зрілості заявника.

Таким чином, очевидно є недосконалість законодавчого регулювання чинним ЦПК суб'єктного складу справ про емансипацію, а також необхідність створення додаткових гарантій, які б забезпечили неповнолітнім особам реальну можливість ефективного захисту власних інтересів.

Водночас, аналізуючи процесуальні особливості порушення, підготовки та розгляду справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, хотілося б звернути увагу ще на деякі проблемні моменти.

Додатковою гарантією ефективного захисту прав неповнолітніх стало б законодавче закріплення в ст. 12 ЦПК положення про можливість отримання неповнолітнім заявником безкоштовної правової допомоги. Адже оскільки законні представники часто не можуть представляти інтереси неповнолітнього в цих справах, переважає договірне представництво. А враховуючи, що особи у віці від 14 до 18 років, як правило, не можуть похвалитися значними прибутками (особливо це стосується неповнолітніх батьків) отримання правової допомоги безкоштовно суттєво полегшило б останнім можливість захисту власних інтересів у судах¹⁰.

У цьому контексті заслуговує на підтримку й висловлена в літературі пропозиція щодо звільнення неповнолітніх від сплати державного мита (судового збору) як процесуальної гарантії, яка забезпечила б останнім реальну можливість звернення до суду та ведення справи на рівних з дорослими учасниками процесу¹¹.

Звісно, така пропозиція може викликати критику з огляду на незначні розміри таких витрат, які наразі закріплено чинним законодавством України. Але неповнолітня особа може не мати на момент звернення доходів. Наприклад, шістнадцятирічна особа тільки бажає займатися підприємницькою діяльністю, а законні представники їй не дають на це дозволу, тому вона і звертається до суду. Розмір витрат, який існує на сьогоднішній день, може бути через рік чи два змінено в сторону збільшення. Чи доцільно буде тоді вносити зміни до кодексу тільки тому, що тепер стане очевидним обмеження неповнолітніх у можливості реалізації останніми свого права на судовий захист. На нашу думку, доцільно це робити вже сьогодні разом з іншими змінами, що стосуються судового порядку емансипації.

Підсумовуючи, слід визнати недосконалість законодавчого регулювання чинним ЦПК процесуальної процедури провадження у справах про емансипацію і вищевказаними недоліками перелік проблем правового регулювання цього правового інституту не вичерпується. Але вирішення хоча б вказаних автором проблем, а також створення додаткових гарантій для неповнолітніх учасників цивільного судочинства (таких, наприклад, як безкоштовна правова допомога) суттєво б наблизило нашу державу до створення реальної можливості судового захисту неповнолітніми особами власних інтересів.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 4 від 21 листопада 2008 року)*

¹⁰ На нашу думку, це правило повинно стосуватись не тільки справ про емансипацію, а й будь-якої іншої справи, в якій бере участь неповнолітня особа.

¹¹ Здрок О. Н. Гражданский процесс с участием несовершеннолетних: современное правовое регулирование // Концепция развития судебной системы и системы добровольного и принудительного исполнения решений Конституционного Суда РФ, судов общей юрисдикции, арбитражных, третейских судов и Европейского суда по правам человека: Сб. науч. статей. — Краснодар-СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. — С. 274-282.